

Lageret ved siden av

– om norske apotek 1600 – 1900

Av Trygve Fjeldstad, Anne Elisabeth Smedstad, Berit Regland og Gjertrud Sæter

Norsk Folkemuseum åpner i 2019 sin nye utstilling TidsRom 1600 – 1914: Borgerskap og embetsstand. Apotekerne og apotekene er en naturlig del av dette. Vi planlegger derfor en artikkelserie om apotekrelaterte emner som oppstart til utstillingen. I denne første artikkelen tar vi for oss apoteket, som institusjon.

HVA ER ET APOTEK?

Ordet apotek kommer av gresk apo og tek som betyr henholdsvis "ved siden av" og "lager til forvaring", altså lager ved siden av – trolig ved siden av legen. Først på slutten av 1200-tallet ble ordet brukt som en spesiell betegnelse på lagerrom for krydder og droger og enda senere for utsalgssteder for slike varer.

På 1200-tallet laget Keiser Frederik II en forordning om apotekvesenet på Sicilia og Napoli, Salernoediktet, som fikk grunnleggende betydning for apotekvesenet i Europa og også i Danmark-Norge.

Fra Italia spredde apotekene seg til Sør-Frankrike og England på 1200- og 1300-tallet og til Tyskland på 1400-tallet. Bortsett fra England ble virksomheten regulert ved lover som var i tråd med Fredrik IIs bestemmelser. Mens privilegiene i Italia og Frankrike ble gitt til laug, ble de i Tyskland gitt til enkeltpersoner. Slik ble det også i Danmark og i Norge.

DE FØRSTE APOTEK I NORGE

Med reformasjonen ble det offentlig politikk å bygge ut et lege- og apotekvesen i Danmark-Norge. På slutten av 1500-tallet startet en hollandsk handelsmann apotek i Bergen. Det var vanlig på denne tiden at kjøpmenn og urtekremmere handlet med medisiner, men etter hvert ble det behov for å regulere virksomheten. I 1595 mottok den hollandske handelsmannen Nicolaus de Freundt Norges første apotekbevilling av kong Christian IV, for å drive Svaneapoteket i Bergen.

Senere ble det opprettet apotek i Christiania (Svaneapoteket i 1628 og Elefantapoteket i 1672), Stavanger (Apoteket Hygiea i 1650), Kristiansand (Elefantapoteket i 1651) og Trondheim (Løveapoteket i 1661). I 1672 var det 7 apotek i Norge. Det første apotek utenfor byer ble opprettet på Lærdalsøren i 1843.

FORORDNINGEN AV 1672

- NORGES FØRSTE APOTEKLOV

Norge fikk sin første apoteklov eller "forordning" i 1672 og den ble gjeldende helt til 1909!

Med denne forordningen ble apotekdrift en særskilt næring. Apotekerne måtte ha bevilling og ble underkastet streng kontroll. De måtte holde et stort utvalg varer som skulle være tilgjengelig for publikum døgnet rundt, også uten kontant betaling. Til gjengjeld oppnådde apotekerne viktige fordeler, med arverett til privilegiet som det mest særpregede. De fikk også beskyttelse overfor andre profesjoner, blant annet leger og handelsmenn. De ble dessuten fritatt fra alle slags borgerplikter.

Perioden 1672–1814 ble en storhetstid i norsk apotekdrift. Privilegiene ble etterhvert salgbare sammen med apoteket. Det gjorde at man omtalte dem som "reelle privilegier". Denne ordningen ble utviklet gjennom praksis og var ikke begrunnet i noen lov.

Før 1672 var krav til det farmasøytiske personalets utdanning helt vilkårlig. Det var ingen lov om eksamen. I forordningen fra 1672 kom det noen bestemmelser om læretiden for disipler, men med beskjedne krav til forkunnskaper. Ved endt læretid utstedte apotekeren svennebrev. Farmasøytikseksamen måtte avlegges i København. Det var i realiteten en universitetseksamen, selv om studiet var fritt. Først i 1884 kom det lov i Norge med krav om middelskoleeksamen for å bli tatt opp som lærling i apotek.

APOTEK SOM IMPORTØR

Apotekene i de store byene drev ofte utstrakt import- og engros-virksomhet av legemidler og andre varer.

Løveapoteket i Bergen omkring 1830. Litografi av G.C.C.W. Prahll etter en tegning av J.F.L. Dreier.

Foto: Svein Skare, Historisk Museum, Universitetet i Bergen.

Etter forordningen fra 1672 hadde apotekene enerett på innførsel og omsetning av gifter. Ved en forordning av 1690 fikk apotekerne også enerett til innførsel av legemidler fra utlandet.

En del av apotekenes produkter kom fra egne urtehager eller lokale urtesankere, resten ble skaffet ved import. De tørkede medisinske urtene (droger) ble ofte importerte hele, for å sikre seg mot forfalskninger. Opplysninger fra begynnelsen av 1800-tallet viser at av de 1500 til 2000 kg som ble omsatt i et norsk apotek i året, var 80 – 90 prosent (av vekten) kjøpt inn fra utlandet. Varene ble stort sett kjøpt fra handelshus i Amsterdam og Hamburg, som importerte fra de fjerneste strøk av verden. Krydder kom stort sett fra Sørøst-Asia.

Bergens tollbok over innkomne varer i 1731 viser at det i september ankom en gallion fra Amsterdam med bl.a. et parti varer til apotekeren på Svaneapoteket. Partiet besto av «to flasker med oljer, en tønne på over 100 kg med brunrot (en plante som skulle være smertestillende, svettedrivende og kunne behandle fnatt), et fat med nettovekt femti kilo inneholdende mindre mengder ingefær, laurbær, muskat, nellik, kamfer, mandler, kardemomme, safran, lakris, gummi, pottaske og salpeter. Et par kilo tørket pomerans eller appelsin. I fatet var det også et halvt kilo auripigment (arsenikk foretset med svovel), et halvt kilo mastiks og gallepler. Varepartiet omfattet også noen kilo hvit såpe, ti bøker med ekte bladgull, samt tre ris med skrivepapir.»

APOTEK SOM PRODUKSJONSSTED

Før fremveksten av den kjemiske industrien, først i utlandet og senere også i Norge, mot slutten av 1800-tallet og før den industrielle produksjonen av ferdige legemidler kom i gang tidlig på 1900-tallet, foretok apotekene både kjemiske synteser for å fremskaffe nødvendige legemiddelsubstanser og de hadde store og krevende oppgaver med bearbeiding og findeling av droger.

De bruksferdige legemidlene som ble forskrevet, var gjerne enkle råvarer eller enkle blandinger, for eksempel i flytende form, eller som salve, plaster, eller piller. I tillegg til det som ble forordnet av legen til den enkelte pasient, er sinkvann til øynene, arsenikkpiller for anemiske tilstander, kininpreparater for malaria og nervøs hodepine eksempler på legemidler, og eksempler på «tekniske» produkter er luktesalt, bartevoxs, parfymerte naftalinkuler (møllkuler) og anislakris.

På 1600-tallet var sukker å betrakte som legemiddel, og dermed kunne apotekenes produksjon også omfatte sjokolade og sukkerholdige varer som konfekt, syltetøy og bakeri- og konditorvarer.

På slutten av 1800-tallet ble apotekenes alminnelige handel og «teknisk tilvirkning» gradvis innskrenket og virksomheten konsentrert om tilvirkning og salg av legemidler.

Som alle andre deler av apotekets drift var produksjon og produksjonslokaler gjenstand for kontroll og tilsyn. Visita-

Apotekene drev en utstrakt importvirksomhet, ikke bare av medisinske urter, legemidler og gifter. Også eksotisk krydder, som stjerneanis og kanel ble importert av apotekene. Foto: Haakon Harris/Norsk Folkemuseum.

Kongsberg apotek ble opprettet omkring 1690. Med sølvverket vokste Kongsberg til å bli Norges nest største by i 1769. Hvelvkjelleren utmerker seg med en sjelden dybde og størrelse og er bevart til tross for at bygningen ble ødelagt av brann to ganger. Bildet er fra 1920. Foto: Norsk Folkemuseum.

Risør apotek med gjestgiveri. Apoteker Ole Andersen Scheen i Risør slet økonomisk og fikk i 1803 innvilget søknad om å drive et finere gjestgiveri i apotekgården for å spe på inntekten. Bygningen brant ned i 1861. Foto: Norsk Folkemuseum.

sjonsprotokoller (rapporter fra offentlig tilsyn) gir et bilde av tilstanden i apotekene.

I en visitasjonsprotokoll fra 1692 fra Løveapoteket i Trondheim angis at blant apotekets rom var også et laboratorium, med beskrivelse av noe utstyr. Apoteker Tychsen på Kongsberg beskriver et vel innredet apotek i 1790-årene, der også beskrivelsen av laboratoriet og alt påkrevet utstyr er med. Apoteker Tychsen mente at «Laboratorium chemicum» var apotekets hjerte.

Fra en beskrivelse av Larvik Apotek i 1868 fremgår det at i vaktrommet, der det var ovn og farmasøyten og disippelen sov, ble det trillet piller og laget pulverblandinger. Husets kjøkken ble etter middagen kl 12 stilt til apotekets disposisjon for fremstilling av salver, plasteryper og siruper. Apotekets laboratorium var en overbygget del av gårdsrommet. Her var utstyr for kjemisk fremstilling av råvarer, destillerkjeler og en sjokoladegryte for produksjon av sjokolade.

På grunn av brannfare, lukt og røyk var det hensiktsmessig med produksjon i friluft, og det var kort vei til apotekets vannkilde – brønnen – i gårdsrommet. Ny apoteker i 1868 satte i gang modernisering av apoteket. I en visitasjonsprotokoll fra 1909 kan vi lese:

«I laboratoriet fantes et rummelig arbeidsbord, dampapparat, presse, perkulatorer, tørreskap, der ophededes med røggaser, endvidere fandtes vandspring og vask. I stødekamret fandtes de fornødne apparater. Sigterne fandtes ikke opbevarede mod støv i eget skab. Kjelderens viset sig at være nogenlunde tør. Gulvet var cementeret. Der fandtes intet eget skyllerum.»

I materialkammeret var det en del droger som ikke var merket med anskaffelsestid, hvilket ble foreslått bedret ved innkjøp av nye varer.

APOTEKERHAGER

I forordningen av 1672 var det krav om at apotekerne, der det

lot seg gjøre, skulle ha sine egne urtehager, og her dyrket de både hjemlige og eksotiske planter.

Apotekerne de Besche eide og drev Svaneapoteket i Bergen 1688 – 1787 i tre generasjoner. De anla en apotekerhage i Bergen sentrum som etter hvert ble til en park. Apotekerhagen dannet grunnlaget for den nåværende byparken i Bergen. Om denne hagen heter det:

«Det var den vakreste hagen Bergen hadde sett. Apotekerfamilien de Besche hadde møysommelig bygget opp urtehagen som startet som en liten apotekerhage ved Lille Lungegårdsvann. I 1779 fortelles det om en hage som målte 132 ganger 45 meter, og strakte seg over dagens Ole Bulls plass og hele Torgalmenningen. Langsidene var avgrenset av strake alléer med strengt formklippede trær, og innenfor dem var arealet delt i åtte symmetriske kvadrater, brutt av en tverrgående fiskedam. Foran huset til de Besche dannet blomsterbed navnetrekket til siste blad av de Besche-familien, Johan Carl de Besche. Her og der kunne du møte på skulpturer av små engler, 'puttier'. Borgerskapet var enige om at dette i sannhet var den staseligste hagen i Bergen, og kanskje i hele Norge.»

Apoteker Brabant som opprettet det nye Svaneapotheket i Christiania i 1628 anla en urtehage utenfor Store Vollport, som er der Stortorvet ligger i dag. Den var 5 meter lang og 25 meter bred. En senere apoteker ved Svaneapotheket i Christiania, Philip Philipsen Moth (apoteker 1654 – 1668), skal ha eid en urtehage på en av løkkene i Bymarken. En mener at løkkens navn Filipstad skriver seg fra apotekeren.

APOTEKØKONOMI

I forordningen fra 1672 ble det gitt begrensninger i hva urtekremmere, sukkerbakere og materialhandlere kunne selge. Apotekene fikk utvidet handelsrett på mange husholdningsvarer, kryddere, vin og brennevin. Den utvidete handelsretten ble gitt for å sikre økonomisk evne til å drive apoteket.

Apotekenes behov for å styrke økonomien gjenspeiler seg også i vareutvalget. En annonse i dagspressen for Rikshospitalets Apothek viser bredden i apoteks varesortiment mot slutten av 1800-tallet: «Foruden alle officinelle Lægemidler og de af Publikum i almindelighed vel kjendte og etterspurgte Medicamenter forefindes desforuten og kan anbefales et stort Udvalg af mindre almindelige Ting.»

Fra den lange listen av «mindre almindelige ting» i annonsen kan nevnes «mineralske Wande fra Karlsbad, Eau de Cologne, Diverse Sorter Olie saasom: Bergamot, Citron, Pebermynte osv., Knusk, Bartevox, Sennepspapir, Tjæresæbe, Bengalsk Ild, Løvetandkaffe, Cacaothe, Doctor Bulls Hostekarameller, Middel mod Bændelorm, Gigtpapir, Træeddike til at sette Røgsmag på Kjød og Fisk, Middel mod Væggedyr, Ligtornringer, Røgelse, Tandpulvere med meget mere samt Dittens afførende Piller».

For å livnære seg drev apotekerne også annen virksomhet som manufakturhandel, bryggeri og bakeri. I småbyene var det ikke sjelden at apoteket også fungerte som postkontor.

Apoteker Scheen i Risør slet økonomisk og fikk i 1803 innvilget søknad om å drive et finere gjestgiveri i apotekgården. Tillatelsen gjaldt «alle Reisende, hvor under dog ikke skal forstås Folk av den ringere Klasse, saasom Bønder, Matroser og Soldater».

Apoteker Brabant ved Svaneapotheket i Christiania fikk i 1632 enerett til å holde vinkjeller i Christiania, og Skiens apotek hadde så sent som i 1862 en egen avdeling for snapsesalg.

SOLIDITET OG KUNNSKAP

Etter hvert som apotekene fikk bedre økonomi, ønsket apotekerne at dette skulle gjenspeile seg i selve apotekanlegget. Apotekene ble innredet med kostbare materialer og utsmykket med ornamentikk og vakre dekorasjoner. Mange steder ble også takene vakkert utsmykket med rosetter og annen pynt og symbolikk. Hovedbudskapet skulle være soliditet og kunnskap. Apotekene skulle være trygge steder å handle.

Mange norske apotek fikk nye, moderne interiører på midten av 1800-tallet. Ofte var det innredninger utført i gedigne materialer som mahogni kombinert med andre vakre tresorter. Som regel ble detaljene prydet med utskjæringer, eventuelt i andre tresorter, gulvene kunne bli lagt med fliser i rike mønstre og takene bli belagt med glassplater der dekorasjonene beskrev medisinske planter, medisinenes antikke guder og apotekenes emblemer.

All denne prakten var uttrykk for den standard norsk farmasi og apotekvesen hadde nådd, men samtidig også uttrykk for den velstand som mange apotek hadde gitt innehaverne. 1800-tallets annen halvdel er på mange måter norske apoteks økonomiske gullalder. Flere apotekere ble velstående og de faglige kvalifikasjoner innga almen respekt.

Et av de fineste inventarene fra slutten av 1800-tallet finner vi i det nedlagte Svaneapotheket i Oslo. Innredningen er tegnet av arkitekt Ove Ekman. Offisinet's gedigne nyrenessanse var

høyeste mote i tiden rundt 1895–96 selv om få hadde råd til å utføre den så staselig som apoteker Eckell i sitt apotek. Apotekinventaret er i dag fredet. Det samme gjelder Svaneapoteket i Ålesund, bygget i 1908 i jugendstil og Apoteket Bien i Bergen fra 1939 med funksjonalismeinteriør.

I apoteket ble kundene mottatt i ekspedisjonen – offisinet – med en imponerende samling av krukker og kar med påskrift på latin, sirlig oppstilt i hyller av mahogni. Standglassene som gjerne ble skaffet fra Tyskland, var utført i tung krystall i hvitt eller brunt med vakre etiketter med ramme i sort eller gull, mens salvekrukker og andre standkar var i solid porselen med etiketter i gullramme.

ET SAMFUNNSOPPDRAK

På begynnelsen av 1800-tallet ser vi både en nasjonal norsk medisin og et nasjonalt helsevesen under oppbygging. Det medisinske fakultet ved Universitetet (fra 1814), Rikshospitalet (fra 1826), Det norske medicinske Selskab (fra 1826), nasjonale medisinske tidsskrifter som Eyr (1826) og Norsk Magazin for Lægevidenskab (fra 1840) bidro til denne utviklingen.

Apotekvesenet i Norge ble også berørt. Rikshospitalet apotek var landets eneste sykehusapotek fra det ble opprettet i 1856 til Ullevål apotek ble opprettet i 1923. Sykehusapotekenes oppgave var å bidra til en bedre og mer effektiv legemiddelbruk ved norske sykehus.

De offentlige apotekene i Norge bygget på den tradisjonen som var bygget opp av de private aktørene fra 1600-tallet og fremover. Begreper som kunnskap, kompetanse, kvalitet og soliditet skulle stå sentralt. Apotekenes samfunnsoppdrag var det samme som tidligere selv om rammebetingelsene var endret.

Forfatterne utgjør Farmasimuseets utstillingsutvalg:

Trygve Fjeldstad er tidligere redaktør og daglig leder for Norsk legemiddelhåndbok.
Anne Elisabeth Smedstad er tidligere fagdirektør i Apotekforeningen.
Berit Regland er seniorrådgiver i Parat (Farmasiforbundet).
Gjertrud Sæter er førstekonservator ved Norsk Folkemuseum med ansvar for Farmasimuseet.

LITTERATUR OG KILDER

Hopstock, Carsten: *Apoteket i det medisinske liv i en norsk småby gjennom 200 år*. Kragerø apotek, 1770-1970
Johannssen, Finn Erhard og Jon Skeie: *Bitre piller og sterke dråper. Norske apotek gjennom 400 år 1595-1995*. Norsk Farmasihistorisk Museum 1995
Svaneapoteket Oslo 1628 – 1978. *Svaneapoteket*, 1987
Thune, Bjarne G. *Farmasihistorie i Bergen. For nye farmasistudenter*. Bergen, 2012